

В. Д. Пономаренко, О. В. Ляхова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Звуження значення як динамічний процес у лексико-семантичній системі сучасної української мови

Пономаренко В. Д., Ляхова О. В. Звуження значення як динамічний процес у лексико-семантичній системі сучасної української мови. У статті з'ясовано сутність одного з типів семантичної деривації — звуження значення, що є наслідком зменшення семантичного обсягу слова і збагачення змісту поняття. Обґрунтовано необхідність виділення звуження значення з-поміж інших типів семантичних трансформацій. Проаналізовано процеси семантичних модифікацій слів, що супроводжують звуження значення: збільшення кількості значень у семантичній структурі слова; витіснення одного значення іншим — конкретнішим; виникнення позитивно або негативно маркованих оцінних значень. Зроблено також висновок, що конкретизація значення охоплює як загальноповсякденну, так і термінологічну лексику, відбувається у процесі тривалого історичного розвитку або в контексті мовленнєвого використання.

Ключові слова: *семантична деривація, обсяг значення, звуження семантики, термінологізація, семантична структура слова, сема.*

Пономаренко В. Д., Ляхова О. В. Сужение значения как динамичный процесс в лексико-семантической системе современного украинского языка. В статье рассмотрен один из типов семантической деривации — сужение значения, являющееся результатом уменьшения семантического объема слова и обогащения содержания понятия. Обоснована необходимость дифференциации сужения значения от других типов семантических трансформаций. Проанализированы процессы семантических модификаций слов, сопровождающих сужение значения: увеличения количества значений в семантической структуре слова; вытеснения одного значения другим — более конкретным; возникновения положительно или отрицательно маркированных оценочных значений. Сделан вывод, что конкретизация значения охватывает как общепринятую, так и терминологическую лексику, происходит в процессе длительного исторического развития или в контексте речевого использования.

Ключевые слова: *семантическая деривация, объем значения, сужение семантики, терминологизация, семантическая структура слова, сема.*

Ponomarenko V. D., Lyakhova O. V. The specialization of words' meaning as dynamic process in the lexico-semantic system of modern Ukrainian. The article describes one of the types of semantic derivation — specialization of words' meaning, that is a result of narrowing of a semantic word structure. The necessity of differentiation the specialization from other types of semantic transformations is proved. The processes of semantic modifications that accompany the specialization of words' meaning are analyzed. The authors concluded that semantic contraction covers both general use and the terminology and is a result of historical development process of language or context use of speech.

Key words: *semantic derivation, word meaning, specialization, terminologization, semantic word structure, seme.*

Одним із продуктивних й активних шляхів удосконалення лексики та прогресу мови взагалі є семантична деривація, якою традиційно називають такий семантичний розвиток слова, що полягає в утворенні нових значень. Залежно від логічних відношень, що існують між старими й новими значеннями, виділяють такі типи семантичної деривації: 1) перенесення значення на основі суміжності, причиново-наслідкових відношень або асоціативних зв'язків; 2) розширення значення як наслідок збільшення обсягу значення й збіднення змісту понять; 3) звуження значення як наслідок зменшення семантичного обсягу слова й збагачення змісту понять; 4) зміщення, або зсув,

значення, що полягає у зміні значення без зрушень у його обсязі (енантиосемія). Інколи до основних типів змін значення зараховують і десемантизацію, тобто поступову втрату словом лексичного значення.

Оскільки розширення і звуження значення ґрунтуються на зміні семантичного обсягу слова, розвиваються на парадигматичному рівні та стосуються членів однієї парадигми, вони є явищами одного рівня, що взаємовиключають одне одного.

Стаття присвячена одному із значущих, але фрагментарно описаних у лінгвістиці типів семантичної еволюції слова і засобів конкретизації мовної інформації — звуженню

значення. Дослідник А. Малявін у названому явищі вбачає мовно-семантичний відповідник «дедукції — однієї з основних мисленнєвих тенденцій, що полягає в русі думки від невизначеності до визначеності змісту, від знання загального правила до знання про якийсь конкретний факт, який підпадає під дію цього правила» [11:161]. У цілому звуженням (збагаченням, спеціалізацією, конкретизацією) значення вважають зменшення семантичного обсягу слова, що відбувається в процесі тривалого історичного розвитку чи в контексті мовленнєвого використання [3:54], і, відповідно, зменшення кола предметів, дій, явищ, які можуть бути названі цим словом [5:73]. При цьому якщо йдеться про зміну семантики в історичному зрізі, то звуження значення є одним із засобів формування сучасних значень слів літературної мови, тоді як звуження семантики в контексті мовленнєвого використання стосується слів як літературної, так і розмовної мови на сучасному етапі розвитку.

Проблема звуження значення як одного зі способів семантичного розвитку слова потребує в сучасній лінгвістиці щонайглибшого вивчення. Попри те, що дослідження семантичних змін у мовознавчій науці має давню історію, а одна з перших згадок про процес розширення й звуження словом свого значення міститься в праці 1880 року («Принципи історії мови» Г. Пауля), як вітчизняна, так і зарубіжна наука не мають на сьогодні єдиної чіткої структуризації та детального аналізу класифікаційних ознак такого різновиду семантичних змін, як звуження значення. Зокрема, звуження й протилежне йому розширення семантики досі не диференційовані чітко від значеннєвих перенесень: наприклад, А. Журавльов пропонує розширення й звуження значення позначати терміном «синекдоха» [9:55], Л. Бабенко виокремлює розширення й звуження як типи синекдохи, тобто різновиду метонімічного перенесення [2:62], у той час як Г. Залізник уважає метафоричне й метонімічне перенесення процесами, підпорядкованими розширенню та звуженню [10:399]. Більшість же лінгвістів (Л. Блумфілд, М. Покровський, Л. Булаховський, Ю. Волекжаніна, О. Кабиш, О. Тур та ін.) розглядають розширення чи звуження значення слова як супровідні процеси до інших типів семантичних змін.

Маємо зауважити, що інколи важко констатувати єдиний шлях семантичних трансформацій: по-перше, багато процесів, пов'язаних із зміною семантичного наповнення лек-

сем, не можна вважати завершеними; по-друге, деякі семантичні деривати з'являються в мові одночасно внаслідок модифікацій значення і метафоричних чи метонімічних перенесень. На нашу думку, незважаючи на те, що звуження (і розширення) значення та метафоричне й метонімічне перенесення мають багато спільного у своїй природі, вони відрізняються передусім своїми наслідками. Під час звуження й розширення поняття, назване словом, залишається тим же, а змінюється лише його обсяг (поняття стає більш вузьким або, навпаки, більш широким), тоді як унаслідок перенесень до значення слова додаються нові суттєві ознаки, і слово на підставі такої модифікації може втілювати нове поняття. Наслідком перенесень, на відміну від звуження й розширення, може бути або зміна значення слова, або поява нового слова. При цьому ми не заперечуємо зв'язку окреслених явищ і погоджуємося із твердженням Л. Булаховського про те, що в окремих випадках кінцевим результатом таких семантичних процесів, як метафоричне й метонімічне перенесення, може бути «розширення змісту колишнього значення і, відповідно, звуження обсягу вживання або, навпаки, звуження кількості ознак при одночасному розширенні обсягу вживання» [5:66].

Звуження значення слова, як і протилежне йому розширення, належить до семантичних універсалій. Так, за С. Ульманном, «з перших днів існування семантики стало відомим, що в процесі зміни слів діє дві протилежні тенденції: одні слова прагнуть розширити своє значення, інші — звужити його» [15:281]. Дослідники відзначають, що звуження є в цілому більш звичайним явищем, ніж розширення. С. Ульманн подає цитату Г. Вернера, який указує на причини цього: «Перша причина полягає в тому, що панівна тенденція розвитку — це розвиток у бік диференціації, а не в бік узагальнення. Друга причина, пов'язана з першою, — це те, що утворення загальних понять із часткових менш важливе для ненаукової комунікації, хоча для наукового мислення воно більш характерне. Інакше кажучи, повсякденне мовлення звернене у своєму розвитку швидше до конкретного й окремого, ніж до абстрактного й загального» [15:281]. Така особливість виявляється, зокрема, і в тому, що слова з розширеною в мові семантикою у мовленні зазвичай конкретизують свої значення, оскільки «широке значення слова саме містить у собі всі можливості різноманітних конкретизацій, зумовлених контекстом чи мовленнєвою ситуацією» [1:114].

Традиційний підхід до вивчення звуження значення започаткував німецький лінгвіст Г. Пауль, який, класифікуючи основні типи смислових змін за логічними відношеннями між первинним і вторинним значенням, виокремлює спеціалізацію як наслідок звуження обсягу й збагачення змісту поняття [12:106]. На думку вченого, колишні, більш загальні значення слів, можуть залишатися разом з новими, більш спеціальними, або й зовсім зникати. Спробуємо переконатися в цьому на прикладах.

Справді, унаслідок звуження семантики кількість значень у семантичній структурі слова може збільшуватися, а відтак і ширше, і вужче значення — зберігатися, тобто всі семи вихідного значення зберігаються і з'являються додаткові. Зокрема, це стосується загальноживаних слів, які з часом набувають термінологічного значення. Так, додавання до первинного значення вужчого за обсягом вторинного спостерігаємо в лексемі *оповідання*: дериват етимологічно пов'язаний з дієсловом *відати* «знати» [8, т. 1:390] і первинно мав значення «повідомлення, розповідь про щось», що встановлюємо відповідно до значення твірного *оповідати*, поданого в «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» із тлумаченням «повідомляти, розповідати (про що)» [13, т. 2:88]. У сучасному тлумачному словнику зафіксовано ширше загальнономовне й вужче термінологічне значення «словесне повідомлення про кого-, що-небудь; розповідь» і «невеликий за обсягом прозовий художній твір; новела» [7:848].

У цілому під час процесу термінологізації звуження значення в історичному зрізі виявляється найповніше, адже термінологізація як явище мовної системи полягає передусім у звуженні сфери використання, коли ненаукове поняття, набуваючи певних ознак, переходить у систему наукових понять. Так відбулася конкретизація значення слова *ризик*: первинне значення «усвідомлена можливість небезпеки» [7:1221] у різних термінологічних системах актуалізувалося як «можливість збитків або неуспіху в якійсь справі» [7:1221] (у бухгалтерській термінології є поняття *відсотковий ризик* «ризик того, що вартість фінансового інструмента буде коливатися внаслідок зміни ринкової відсоткової ставки», *кредитний ризик* «ризик того, що одна сторона договору про фінансовий інструмент не зможе виконати зобов'язання і стане причиною виникнення збитків в іншій стороні», *ризик руху грошових коштів* «ризик того, що майбутній рух коштів, пов'язаний з монетар-

ним інструментом, буде коливатися за розміром», *страховий ризик* «обставина, унаслідок якої застрахована особа або члени її сім'ї можуть тимчасово втратити засоби існування й потребувати матеріального забезпечення або надання соціальних послуг» тощо [6:160]).

Звуження значення такого типу є одним із шляхів утворення семантичних дериватів на позначення непередикатних, позбавлених оцінки назв осіб із конкретної сфери діяльності, тобто спеціальних номінацій чи слів термінологічного характеру: *бігун* — «той, хто може швидко і легко бігти, бігати» → «спортсмен, який володіє технікою бігу» [7:79], *вихователь* — «людина, яка виховує, навчає дітей і молодь, прищеплює їм навички і правила поведінки, певні погляди» → «педагог, який стежить у певному закладі за поведінкою дітей і відповідно її спрямовує» [7:159], *обвинувач* — «той, хто обвинувачує кого-, що-небудь у чомусь» → «особа, що підтримує обвинувачення в судовому процесі» [7:798], *плавець* — «той, хто пливе; той, хто вміє плавати» → «спортсмен, що займається плаванням» [7:977], *слухач* — «той, хто слухає кого-, що-небудь» → «той, хто навчається, є студентом навчального закладу» [7:1346] тощо.

Здебільшого, однак, слова зі звуженим значенням постають унаслідок діяхронічного витіснення одного значення іншим або іншими. Такого типу змін зазнала лексема *сад*. За етимологічним словником установлюємо первинне значення — «засаджена деревами ділянка» [8, т. 5:162]. На сучасному етапі розвитку мови це значення було витіснене більш конкретним, що поєднує в собі також метафоричні й метонімічні лексико-семантичні варіанти, — «спеціально відведена значна площа землі, на якій вирощують плодові дерева, кущі тощо // присадибна ділянка, засаджена плодовими деревами, кущами, квітами тощо // дерева, кущі та ін., що ростуть на цих ділянках, площах // великий сад або гай для прогулянок з алеями, квітниками, а також звичайно з обладнанням для відпочинку і розваг» [14, т. 1:237].

На семантичному рівні, як бачимо, звуження виявляється у включенні до семантичної структури слова деяких диференційних сем. Наприклад, іменник *квас*, що первинно називав «кислоту» й етимологічно пов'язувався з дієсловом *киснути* (як і лексеми *кисіль*, *кислий*, *закисати*) [8, т. 2:416], сьогодні позначає лише різновид кислого напою. Звужене значення «кислуватий напій, який готують із житнього хліба або житнього борошна з солодом // напій із фруктів, ягід або

меду // кислий настій із буряків, якого вживають до борщу» [7:532] має складну семантичну структуру, що поповнилася диференційними семами «напій», «житній хліб, борошно», «солод», «фрукти», «ягоди», «мед», «настій», «буряк», «борщ».

Якщо говорити про звуження семантики в контексті мовленнєвого використання, то спеціалізація може полягати не лише в заміні широкого значення вузьким, а й стилістично або емоційно нейтрального — забарвленим (диференційні семи вносять уточнення емоційного характеру). Лексеми, що звужують значення таким чином, часто марковані позитивною чи негативною оцінкою мовцями називаного предмета чи явища дійсності. У сучасній українській мові впродовж кількох останніх років мовленнєвого звуження значення зазнали, наприклад, одиниці суспільно-політичного словника *гарант*, *стабільність*, *попередники*, *майдан*, *барикади* та ін. Цікавим є розвиток семантики іменника *гарант*. У тлумачному словнику в 11-ти томах зафіксовано одне лексичне значення, максимально широке й співвідносне зі словотвірним, — «той, хто гарантує що-небудь; поручитель» [14, т. 2:29], у «Великому тлумачному словнику» — звужене стосовно первинного «держава, організація чи особа, які гарантують що-небудь; поручитель» й ще більш конкретизоване (із позначкою розмовності) «президент країни, що гарантує дотримання, дію основного закону країни — конституції» [7:222]. Але найбільшим ступенем семантичної спеціалізації лексеми характеризується її сучасний слововжиток: у мас-медіа, мережевій чи побутовій комунікації *гарантом* здебільшого називають конкретного президента, а процес номінації часто супроводжується конотуванням (*Образ гаранта-картяра активно експлуатували багато моїх співрозмовників, коли мова заходила про євроінтеграційні перспективи Вітчизни* (ДТ, 43/2013); *Нестримний гарант: Янукович призначив 70 суддів і 23 голови РДА* (ТВі, 27 червня 2013 р.); *А поки що «гарант» вичікує. Я не дарма взяв слово «гарант» в лапки. Бо у будь-якому випадку Янукович може гарантувати нам лише біди. Тому найперший крок до реальної Європи, це усунення від влади і самого «гаранта», і його подільників* (<http://pravda.if.ua/>, 26 листопада 2013 р.)).

Звуження значення у процесі мовленнєвої комунікації, тобто таке, що не закріплене тлумачними словниками, має виразно прагматичний характер. Так, на думку А. Журавльова, використання вужчої, видової, назви

замість більш загальної, родової, дуже часто зустрічається суто як мовленнєвий прийом, наприклад, зі стилістичних міркувань — для уникнення текстової одноманітності при повторній номінації того ж предмета чи явища [9:58]. Відповідно, у реченні *«Динаміка йде позитивна», — сказав Андрій Парубій в ефірі «5 каналу». Депутат додав: «З тією динамікою, яка йде, останній активіст може бути звільнений з-під варті через три дні, через чотири»* (ДТ, 3/2014) іменник *депутат* є мовленнєвим стилістичним гіпонімом зі значенням «Андрій Парубій — член органу державної влади, обраний виборцями» до гіпероніма *депутат* зі словниковим значенням «член органу державної влади, обраний виборцями» [7:285].

Подібно до описаних зразків звуження значення в контексті мовленнєвого використання лексеми можуть розвивати семантику й як компонент словосполучення. На переконання Т. Бевз, звуження обсягу значення слів відбувається здебільшого у словосполученні, у якому слово, що виступало знаком більш широкого поняття, починає позначати внаслідок уточнення цього значення поняття вужче, співвідносячись при цьому з конкретнішим денотатом [4:5]. Наприклад, у слова *нестабільність* зі значенням «відсутність стабільності» можуть з'являтися вужчі спеціальні значення, що вказують на сферу вияву явища, у словосполученнях *екологічна нестабільність*, *економічна нестабільність*, *валютна нестабільність*, *громадська нестабільність*, *політична нестабільність* тощо (*Системні проблеми української економіки, що давно накопичувалися, в останні два тижні помножилися на різко зрослий коефіцієнт політичної нестабільності* (ДТ, 4/2014)). При цьому конкретизують семантику іменника значення прикметника, а також уключена до внутрішньої структури слова вужча семантична ознака «яка саме?». Таке звуження значення у межах словосполучень показове для процесу термінологізації: *облік «засвідчення, установлення наявності, з'ясування кількості чого-небудь»* [7:808] → *облік актуарний* «система, яка використовує метод подвійного запису і надає інформацію про зміну ринкової вартості підприємств», *облік аналітичний* «облік, який представляє собою деталізацію синтетичного обліку з метою отримання більшого обсягу інформації для контролю та аналізу господарської діяльності», *облік господарський* «кількісне вираження і якісна характеристика господарських і суспільних явищ» [6:117] тощо.

Незалежно від того, де виявляються слова зі звуженим значенням — у мові чи мовленні, спеціалізації мотивованих слів завжди властива фразеологічність, або ідіоматичність, — наявність додаткових семантичних компонентів, що не мають вираження у формальній структурі похідних. Деривати зі звуженою фразеологізованою семантикою мають лексичні значення, що не відповідають сумі значень морфем-складників. Наприклад, *письменник* — не просто «той, хто пише», а «той, хто пише художні твори; особа, для якої літературна діяльність є професією» [7:944], *оглядач* — «автор газетного, журнального і т.ін. огляду, а також особа, яка робить огляди по радіо й телебаченню» і «працівник, який проводить огляд чого-небудь з метою перевірки, контролю і т.ін.» [7:826], *регулювальник* — «той, хто регулює дорожній рух (рух транспорту на поворотах, перехрестях доріг, вулиць; на залізничному переїзді, паромній переправі

тощо)» і «той, хто регулює роботу машини, механізму, установки і т.ін.» [7:1207].

Отже, звуження значення, разом із розширеними та зсувами значень, належить до важливих семантичних процесів, які постійно відбувалися й відбуваються в українській мові. У ненауковому спілкуванні спеціалізація семантики більш частотна, ніж генералізація, хоча в цілому аналізований у статті тип зміни значення охоплює як загальноновживану, так і термінологічну лексику. Звуження полягає в зменшенні семантичного обсягу слова у процесі історичного розвитку чи в контексті мовленнєвого використання, що виявляється у витісненні загальної семантичної ознаки більш конкретною та співвіднесенні слова з вузьким колом явищ або цілком конкретним явищем дійсності. Відповідно до цього на семантичному рівні звуження є включенням до семантичної структури слова деяких диференційних сем, зокрема, емоційно-оцінного характеру.

Література

1. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. — Ленинград : Издательство ЛГУ, 1963. — 208 с.
2. Бабенко Л. Г. Лексикология русского языка : учебн. / Л. Г. Бабенко. — Екатеринбург : 2008. — 125 с.
3. Балалыкина Э. А. Приключения слов : [учебное пособие для вузов] / Э. А. Балалыкина. — Казань : Издательство Казанского университета, 1993. — 167 с.
4. Бевз Т. Загальні закономірності семантичної деривації (на матеріалі неологізмів педагогічної галузі) / Т. Бевз // Наукові записки. — Серія : Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. — Вип. 35. — С. 3–7.
5. Булаховский Л. А. Введение в языкознание. Ч. 2 : [учебн. пособ.] / Л. А. Булаховский. — М. : Учпедгиз, 1953. — 180 с.
6. Бухгалтерський словник / за ред. проф. Ф. Ф. Бутинця. — Житомир ; ПП «Рута», 2001. — 224 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.
8. Етимологічний словник української мови : У 7 т. / колект. автор; голова ред. колегії О. С. Мельничук. — К. : Наукова думка, 1982–2006. — Т. I–VI. — Т. I : А–Г / уклад. Р. В. Болдирев та ін. — 1982. — 632 с. ; Т. II : Д–Копці / уклад. Н. С. Родзевич та ін. — 1985. — 572 с. ; Т. V : Р–Т / уклад. Р. В. Болдирев та ін. — 2006. — 704 с.
9. Журалев А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке / Д. Н. Шмелев, А. Ф. Журавлев, О. П. Ермакова и др. — М. : Наука, 1982. — С. 45–109.
10. Зализняк А. А. Многозначность в языке и способы ее представления / А. А. Зализняк. — М. : Языки славянских культур, 2006. — 672 с.
11. Малявін А. Семантичні зрушення значення умови як мовний засіб концептуалізації знань / А. Малявін // Лінгвістичні студії : збірн. наук. праць. — Донецьк, 2010. — Вип. 20. — С. 161–163.
12. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль ; [перев. с нем. А. А. Холодовича]. — М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. — 500 с.
13. Словник староукраїнської мови : У 2 т. / [колект. уклад.; голова ред. колегії Л. Л. Гумецька]. — К. : Наукова думка, 1977–1978. — Т. I–II. — Т. II / ред. тому Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. — 1978. — 591 с.
14. Словник української мови : В 11 т. / [колект. уклад. ; голова ред. колегії І. К. Білодід]. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. I–XI. — Т. I : А–В / ред. тому П. Й. Горещький та ін. — 1970. — 799 с. ; Т. II : Г–Ж / ред. тому П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. — 1971. — 550 с.

15. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульманн ; [перев. с англ. Л. Н. Иорданской]. // Новое в лингвистике / перев. с англ. под ред. и с предисл. Б. А. Успенского. — Вып. 5. — М. : Издательство «Прогресс», 1970. — С. 250–299.